

γράφει και ὅπου περιγράφονται ὅλες οἱ περιπέτειες πού πέρασε στὴν πρώτη φάση τοῦ ταξιδιοῦ του. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἔφυγε ἀπὸ τὴ Φερράρα στὰ μέσα Σεπτεμβρίου τοῦ 1438. Στὸ Λόγο του γράφει : «Ἐνθεν τοι σὺν χαρμονῇ τε ἐξήειν, καὶ ἐπεφώνουν ἐπί τισιν ἱαμβον αἴφνης οὐκ ἐπιτηδευτόν,

Φερράρα χαῖρε τῆς ἀρᾶς φερώνυμε».

Ἀφοῦ ἔφθασε ὁ Ἰωάννης στὴ Βενετία, διαπραγματεύθηκε, μαζί μ' ἄλλους πού ἦταν μαζί του, τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι, ὕστερ' ἀπὸ κάμποσες μέρες, «τῆς δυστυχοῦς καὶ πικρᾶς ὀλκάδος ἐπέβημεν πεντεκέδαικά που σταδίους πρὸ τῆς Βενετίας ὀρμούσης ἐκτός». Μιὰν ὑπουλη νηνεμία τὴ διαδέχθηκε «ἐναντιώτατος... ἄνεμος καὶ περὶ τὰ μέσα που τῆς νυκτὸς σφοδρῶς ἐξαρθεὶς ἔλαθεν ἐξώσας ἡμᾶς σὺν κλύδωνι ἐγγιστα πολυχνίου τῆς κατὰ Μάρκαν ἐπαρχίας Ἀρίμινον ὀνομαζομένου». Ὑστερ' ἀπὸ κάμποσες περιπέτειες, «τῶν τε πνευμάτων αὔθις ἐναντιουμένων καὶ τῶν ἐφοδίων ἤδη σχεδὸν ἐνίοις ἐπιλειπόντων, ἔδοξε τῷ Ἀγκῶνι προσχεῖν πόλις δέ ἐστὶν ἀρχαία καὶ τῶν γε ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τοῦ Ἀδρίου κόλπου παραλίω ἐπίσημος θέσεώς τε καὶ λιμένος καὶ ὥρας εὖ ἔχουσα καὶ ἄλλως ἀφθονος ἐν τοῖς ἀναγκαίοις πᾶσιν ἀπλῶς». Ἡ πόλις αὕτη εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ μορφωμένου καὶ σοφοῦ ἐμπόρου Κυριάκου Πιτζικόλλι πού ἡ παρουσία του στὸν Μυστρά θὰ μὲ ἀπασχολήσει, ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεός, παρακάτω. Ἐκεῖ ἔμεινε ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός τρεῖς μέρες. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὁμως, ἄρχισε τὸ μεγάλο κακό. Πολλοὶ ἔχουν ἀφηγηθεῖ — εἶν' ἓνα θέμα πού ἡ περιγραφή του κολακεύει ὅσους κινδύνευσαν στὸ πέλαγος καὶ σώθηκαν — θαλάσσιες περιπέτειες, φουρτοῦνες καὶ χαλασμούς. Καμμιὰ, ὡστόσο, περιγραφή (ἀπ' ὅσες γνωρίζω) δὲν εἶναι τόσο ζωντανὴ καὶ συγκλονιστικὴ ὅσο ἡ περιγραφή πού ἔκαμε στὸ Λόγο του ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός. Ἡ περιγραφή τοῦ τραγικοῦ ταξιδιοῦ εἶν' ἐκτενέστατη. Ὁ Ἰωάννης ἀπέδωσε τὴ σωτηρία του σὲ θαῦμα. Στις 26 Ὀκτωβρίου βρέθηκε πάλι στὸν Ἀγκῶνα. Ἐκεῖ ἔμεινε πιά πολλοὺς μῆνες, κ' ἐκεῖ ἔγραψε τὸν ἀφηγηματικὸ Λόγο του πού εἶναι καὶ Λόγος εὐχαριστήριος πρὸς τὸν Θεό. Στις 11 Μαΐου τοῦ 1439 κατάφερε νὰ ἐπιβιβασθεῖ πάλι σ' ἓνα πλοῖο πού τὸν ἔφερε σῶο στὴν πατρίδα.

8

Στὴν Πελοπόννησο ἦρθε ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἀναγκαστικά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης — θέλοντας ν' ἀποσυμφορήσουν κάπως τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τοὺς ἀνθενωτικούς ἡγέτες — τὸν ὑποχρέωσαν νὰ φύγει. Καὶ ὁ ἀδελφός του, ἄλλωστε, εἶχε ἀπομακρυνθεῖ. Ὁ Ἰωάννης εἶχε μαζί του ἓνα ἀντίγραφο ἐπιστολῆς τοῦ Μάρκου πρὸς τὸν ἀγαπητό του

ιερομόναχο Θεοφάνη πού ἔμενε στὸν Εὐριππο (στὴ Χαλκίδα). Περ-
νώντας ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸν Εὐριππο γιὰ νὰ ρθεῖ στὴν Πελοπόν-
νησο, εἶδε τὸν Θεοφάνη κ' ἔμαθε τὰ τελευταῖα νέα γιὰ τὸν ἀδελφό
του. Ὁ Ἐφέσου Μάρκος ἔγραφε στὴν ἐπιστολή του :

«Γίνωσκε, ὅτι μετὰ τὸ ἀπελθεῖν ἡμᾶς εἰς τὴν Κωνσταντινού-
πολιν, ἀναβάντος εἰς τὸ πατριαρχεῖον ἐνὸς τῶν ὑπογραψάντων
λατινοφρόνων» (ἐννοεῖ τὸν Μητροφάνη) «καὶ ἐνοχλοῦντος ἡμᾶς,
ἀπῆλθον εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου» (δηλαδὴ στὴν Ἐφεσο) «ἐξ ἀνάγκης.
Ἐκεῖ δὲ πάλιν μηδεμίαν εὐρῶν ἀνάπαυσιν καὶ χαλεπῶς νοσή-
σας καὶ ζημιούμενος παρὰ τῶν ἀσεβῶν καὶ πειραζόμενος, διότι μὴ
εἶχον ὄρισμὸν αὐθεντικόν, ἐξῆλθον κάκειθεν ἐπὶ σκοπῶ τοῦ ἀπελ-
θεῖν εἰς τὸ Ἅγιον ὄρος. Διαπεράσας οὖν εἰς τὴν Καλλιούπολιν καὶ
διερχόμενος διὰ τῆς Λήμνου ἐκρατήθη ἐνταῦθα καὶ περιωρίσθη
παρὰ τοῦ βασιλέως».

Στὴν ἴδια ἐπιστολή δίνει ὁ Μάρκος τὶς ὁδηγίες του στὸν ιερομό-
ναχο Θεοφάνη : «Μαυθάνω δέ, ὅτι ἐχειροτονήθη παρὰ τῶν λατινο-
φρόνων μητροπολίτης Ἀθηνῶν κοπελύδριόν τι τοῦ Μονεμβασίας,
ὅπερ αὐτόθι διάγων συλλειτουργεῖ τοῖς Λατίνοις... Ἀξιῶ οὖν τὴν
ἀγιωσύνην σου, ἵνα... παραινέσης τοῖς τοῦ Θεοῦ ἱερεῦσιν ἐκφεύγειν
ἅπασι τρόποις τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ... Γίνωσκε δέ, ὅτι ἡ ψευδοέ-
νωσις ὅσον οὕπω τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι διαλυθήσεται... Ἴδε ἐγὼ Μάρ-
κος ὁ ἁμαρτωλὸς λέγω ὑμῖν, ὅτι ὁ μνημονεύων τοῦ πάπα ὡς ὀρθο-
δόξου ἀρχιερέως ἐνοχὸς ἐστὶ πάντα τὸν λατινισμόν ἐκπληρῶσαι
μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς κουρᾶς τῶν γενείων, καὶ ὁ λατινοφρονῶν μετὰ
τῶν Λατίνων κριθήσεται καὶ ὡς παραβάτης τῆς πίστεως λογισθή-
σεται».

Ὅταν μοῦ διάβασε ὁ Ἰωάννης Εὐγενικὸς τὶς φράσεις αὐτὲς τοῦ
ἀδελφοῦ του, τὸ πρόσωπό του ἔλαμπε ἀπὸ εὐδαιμονία. Ἐθαύμαζε
ὁ Ἰωάννης τὸν ἀδελφό του, κί' αὐτὸ ἦταν φυσικό· καὶ συμεριζό-
ταν ἀπόλυτα τὸ ἀνθενωτικὸ μένος του. Ἀφοῦ πέρασαν δυὸ - τρία
χρόνια καὶ γνωρισθήκαμε καλά, τοῦ μίλησα μιὰ μέρα ἀνοιχτὰ καὶ
τοῦ εἶπα ὅτι, μολονότι εἶμαι ἀφοσιωμένος στὴ δική μας ἐκκλησία,
σκέπτομαι κάπου - κάπου ὅτι ὁ φανατισμὸς καὶ οἱ ἀκρότητες μπορεῖ
νὰ βλάπτουν. Ἐπικαλέσθηκα μάλιστα τὸν Ἀριστοτέλη — εἰδικώ-
τερα, τὰ «Νικομάχεια Ἠθικά» ὅπου ὁ φιλόσοφος ὑμνεῖ τὴ μεσό-
τητα — καὶ τοῦ εἶπα ὅτι θὰ μπορούσε, ἴσως, γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ
Γένους πού προϋποθέτει ἐνότητα, νὰ μειωθεῖ ὁ τόνος τῆς ἀντιδι-
κίας καὶ νὰ βρεθεῖ ἓνα σημεῖο προσωρινοῦ συμβιβασμοῦ. Τότε, ὁ
Ἰωάννης Εὐγενικὸς — ἀφοῦ μοῦ εἶπε ὅτι τὸ πάθος καὶ τὸ μῖσος,
εἶναι ἀναγκαῖα : «μισεῖ ὁ Δαβὶδ ὁ πραότατος..., ἀλλὰ μισεῖ τοὺς
ἐχθροὺς Κυρίου» — μοῦ διάβασε μερικὲς φράσεις τοῦ ἀδελφοῦ του

που ανήκουν στις σημαντικώτερες που έχω διαβάσει στη ζωή μου. Οί φράσεις αυτές περιέχονται στην έπιστολή (ό Ιωάννης έλαβε από τον άδελφό του ένα αντίγραφο) που έστειλε ο Έφέσου Μάρκος στον Γεώργιο Σχολάριο, όταν πληροφορήθηκε ότι ο τελευταίος, ενώ είχε πηδήσει από τὸ ένα άκρο στο άλλο και είχε γίνει άνθενωτικός, άρχισε νά υπαναχωρεί πάλι μιλώντας για μέσες λύσεις και συμβιβασμούς. Η έπιστολή αρχίζει με τ' ακόλουθα λόγια :

«Όσης ημάς ενέπλησας ήδονής, ήνίκα τής όρθής δόξης έγένου και του εύσεβοϋς και πατρώου φρονήματος και τή καταδικασθείση παρά τών άδίκων κριτῶν συνηγόρησας άληθεία, τοσαύτης έκ του έναντίου λύπης και κατηφείας έπλήσθημεν, άκούσαντες μετατεθείσθαι σε πάλιν και τάναντία φρονεΐν τε και λέγειν και τοΐς κακοΐς οίκονόμοις συντρέχειν επί τας μεσότητας και τας οίκονομίας. Καλά γε ταϋτα και φιλοσόφου ψυχής άξια, καιτοι έγωγε τά έγκώμιά σοι πλέκειν ήδη διενούμην και τον μέγαν Γρηγόριον ενενόουν τον τής θεολογίας έπώνυμον, Ηρωνά τινα φιλόσοφον επαινοϋντα, τή τών Άρειανών άνθιστάμενον πλάνη, ότι, φησί, δορκαλίσι τὸ σῶμα καταξανθείς παρεπέμφθη τή έξορία. Σϋ δε, μηδενὸς εις πείραν έλθών λυπηροϋ, μόναις άπειλαΐς, ως έοικε, πτοηθείς ή δωρεών και τιμών έπαγγελίαις άναπεισθείς, οϋτω ραδίως αϋθις προϋδωκας τήν άληθειαν...»

Και τώρα έρχονται οί φράσεις που μου έκαμαν μιá καταπληκτική έντύπωση, φράσεις που κι' αυτό τὸ γλωσσικό τους υφος άνεβάζει τον Έφέσου Μάρκο στο επίπεδο τών αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων :

«Άλλ' έρείς ίσως ως οϋκ επί τάναντία γέγονεν ή μετάθεσις, μεσότητα δε τινα και οίκονομίαν περισκοποϋμεν. Οϋδέποτε δια μεσότητος, άνθρωπε, τά εκκλησιαστικά διωρθώθη. Μέσον άληθείας και ψεύδους οϋδέν έστιν· άλλ' ώσπερ τον του φωτός έξω γενόμενον έν τῷ σκότει είναι άνάγκη, οϋτω τον τής άληθείας μικρόν παρεκκλίνοντα τῷ ψεύδει λοιπόν υποκεισθαι φαΐημεν αν άληθῶς, καιτοι γε φωτός και σκότους έστιν είπειν μεσότητα, τὸ καλούμενον λυκαυγές ή λυκόφως, μεσότητα δε άληθείας και ψεύδους οϋδ' έπινοήσειεν αν τις, καν πολλά κάμη».

Και τελειώνει τήν έπιστολή του ο Μάρκος, άπευθύνοντας στον Σχολάριο τις ακόλουθες έπιταγές και προτροπές :

«Φεϋγε Αΐγυπτον άμεταστρεπτεί. Φύγε Σόδομα και Γόμορα. Πρὸς τὸ Όρος σώζου, μη συμπαραληφθής. Άλλά κατέχει σε τὸ κενόν δοξάριον και ο ψευδώνυμος πλοϋτος και τά κομψά και εύανθή χλανισκίδια και τάλλα οΐς ή κοσμική εύημερία τήν σύστασιν έχει. Φεϋ τής άφιλοσόφου διανοΐας του φιλοσόφου!... Έάν μη Κύριος

οικοδομήση τὴν ἡμετέραν ἀρχήν, εἰς μάτην ἔκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες. Ἐὰν μὴ Κύριος φυλάξῃ τὴν ἡμετέραν πόλιν» — ἐδῶ φαίνεται πόσο βαθειὰ εἶχε συνυφάνει ὁ Μάρκος τὴ σωτηρία τῆς Βασιλεύουσας καὶ τοῦ Γένους μὲ τὴν ὀρθὴ πίστι — «εἰς μάτην ἠγρύπνησαν οἱ διὰ τῶν χρυσίνων τοῦ πάπα ταύτην φυλάσσοντες... Ἄφες τοὺς νεκροὺς θάπτειν τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς. Ἄφες τὰ Καίσαρος Καίσαρι. Δός τῷ Θεῷ τὴν παρ' αὐτοῦ κτισθεῖσαν καὶ κοσμηθεῖσαν ψυχὴν. Ἐννόησον ὅσων ὀφειλέτης αὐτῷ τυγχάνεις. Ἀπόδος τὰς ἀμοιβάς. Ναί, παρακαλῶ, φίλτατε καὶ σοφώτατε, δός μοι χαρῆσαι ἐπὶ σοί· δός μοι τῷ Θεῷ δόξαν ἀνευεγκεῖν, ὅς σε διαφυλάττοι ἀνώτερον παντὸς ἀνιαροῦ συναντήματος».

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμα ποῦ ἐπιθυμοῦσε ὁ Ἐφέσου Μάρκος. Σὰ νᾶξере ὅτι δὲ θὰ ζοῦσε πολλὰ χρόνια — καὶ πέθανε, πενήντα περίπου ἐτῶν, στὸ ἔτος 1444 —, βιαζόταν ὁ Μάρκος νὰ βρεῖ τὸν ἄνθρωπο ποῦ ἡ σοφία καὶ τὸ κῦρος του θὰ τὸν ἔκαναν ἄξιο διαδοχό του στὴν ἡγεσία τοῦ ἀνθενωτικοῦ κινήματος. Τέτοιον ἄνθρωπο θεωροῦσε μόνο τὸν Γεώργιο Σχολάριο. Καὶ ὁ Θεὸς ἱκανοποίησε τὴν προσδοκία του. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος συγκλονίσθηκε ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Μάρκου, τ' αὐστηρὰ καὶ σκληρὰ, ἀλλὰ καὶ γεμάτα ἀγάπη καὶ φιλικὴ ἀγωνία. Ἔτσι, ὅταν ἀρρώστησε ὁ Μάρκος κ' ἔβλεπε ὅτι θὰ πέθαινε, κάλεσε τοὺς πιστοὺς φίλους πλάϊ του (εἶχε ἐπιστρέψει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ζοῦσε σ' ἓνα μοναστήρι). Ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς ἦταν πιά καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος. Τότε, ὁ ἐτοιμοθάνατος ἡρωϊκὸς ἀγωνιστὴς εἶπε καθαρὰ ὅτι ἐμπιστεύεται στὰ χέρια του τὸν ἀγῶνα. Καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ἀφοῦ τὸν εὐχαρίστησε καὶ ἀφοῦ δικαιολόγησε κάπως τὶς παλαιᾶς παρεκτροπές του, εἶπε :

«Ἄλλὰ νῦν Θεοῦ συνάρσει τούτων πάντων καταπεφρόνηκα καὶ ἑμαυτὸν καθαρῶτατον καὶ φανερώτατον τῆς ἀληθείας συναγωνιστὴν ἔταξα, ὥστε τὰ τῶν πατέρων μου δόγματα καὶ τὴν τῆς ὀρθοδοξίας ἀκρίβειαν ἀνυποστόλως διαγγέλλειν κατὰ τὸν σκοπὸν τῆς σῆς μεγίστης ἀγιότητος... Εἰ δὲ κρίμασιν οἷς οἶδε Θεὸς ἐντεῦθεν ἀποδημήσειας πρὸς ὃν ἠτοίμασας σεαυτῷ τόπον τῆς ἀναπαύσεως..., πληροφορῶν λέγω σοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων τῶν ἀοράτως παρισταμένων νῦν ἡμῖν καὶ τῶν καθευρεθέντων ἐνταῦθα πολλῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν, ὅτι ἔσομαι αὐτὸς ἐγὼ ἐν τοῖς τοιούτοις ἀντὶ σοῦ καὶ ἀντὶ τοῦ σοῦ στόματος, ὅσα αὐτὸς ἐσπούδαζες καὶ παρεδίδους στέργων..., μέχρι τῶν ἐσχάτων κινδύνων αἵματος καὶ θανάτου ὑπὲρ τούτων ἀγωνιζόμενος...».

Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικὸς δὲν ἀξιώθηκε νὰ βρεθῆ πλάϊ στὴν κλίνη τοῦ ἀδελφοῦ του Μάρκου τὴν ὥρα ἐκείνη. Βρισκόταν ἀκόμα στὴν

Πελοπόννησο. Καί δὲν ἔφυγε παρὰ στὸ ἔτος 1447. Μονάχα τότε τοῦ δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ πάει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ξαναγύρισε, μάλιστα, στὸ ἔτος 1450, αὐτὴ πιά τὴ φορὰ ἐκούσια. Ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν τὸν σήκωσε. Εἶχε κυριευθεῖ ἀπὸ νοσταλγία γιὰ τὸν Μυστρά, γιὰ τὸν Πλήθωνα ποὺ πλησίαζε τὰ ἐνεήντα του χρόνια, γιὰ τὸν δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο ποὺ τὸν ἀγαποῦσε, ὡς ὁμοιδεάτη ἀνθροπικό, ἰδιαίτερα (παραβλέποντας τὶς προδοσίες ποὺ εἶχε ἤδη διαπράξει), γιὰ τὸν πρίγκιπα Νικηφόρο Χειλᾶ πού, γράφοντάς του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν ἀποκαλοῦσε «ὁμόψυχον». Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ πρὸς τὸν Πλήθωνα δείχνει καθαρὰ πόσο ἀποστρεφόμενος πιά ἦ ἡ ψυχὴ του τὴ βασιλεύουσα καὶ ἀναζητοῦσε τὸν Μυστρά. Προσφωνώντας τὸν φιλόσοφο, τὶς ἴδιες μέρες ποὺ ὁ Γεώργιος Σχολάριος τὸν πολεμοῦσε βίαια, μὲ τὶς λέξεις : «Πανάριστέ μοι πάντων ἀνδρῶν ὡς ἀληθῶς καὶ σοφώτατε», τοῦ γράφει : «Ἐνταῦθά τε γὰρ οὐδὲν ὀρῶ χρηστόν, οὔτε κοινὸν οὔτε ἴδιον, ὅτι μὴ καὶ ἅπαν δεινόν». Καὶ τὸν κυριεύει ἡ ἀνάμνηση «τῶν ἐν τῇ νήσῳ καλῶν, τῶν τε ἄλλων καὶ τῆς σῆς ἔστιν ὅτε θέας καὶ συνουσίας».

9

Ὅποιος εἶχε γνωρίσει τὶς μέρες ἐκεῖνες τὸν Μυστρά δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ σκεπτόταν ὅπως ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός. Οὔτε ἡ ὠραιότερη πατρίδα, ἡ Κωνσταντινούπολη, οὔτε ἡ ὠραιότερη ξενιτιά, ἡ Βενετία ἢ ἡ Φλωρεντία, δὲ μποροῦσε ν' ἀναπληρώσει — στὴν ψυχὴ ἐκείνου ποὺ εἶχε ἰδεῖ καὶ ζήσει τὸ θαῦμα τῶν μικρῶν διαστάσεων — τὸν μαγικὸ Μυστρά. Ὄταν γύρισα, ὕστερ' ἀπὸ δυόμισυ περίπου ἐτῶν ἀπουσία, νόμισα πὼς ξαναγεννήθηκα. Μέσα στὸ ὠραιότερο φυσικὸ πλαίσιο ποὺ τὸ προσδιορίζει προπάντων ὁ ἀρρενωπὸς Ταῦγετος, ἐξακολουθοῦσε καὶ μετὰ τὸ ἔτος 1440 μιὰ ἐντονη ἐπεξεργασία τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν στοιχείων τοῦ Γένους. Καὶ ὄχι μόνον ἐξακολουθοῦσε, ἀλλὰ γινόταν ἀπὸ μέρα σὲ μέρα διαρκῶς πιὸ ἐντονη. Ἀπὸ δῶ ξεκινούσε, ἀποφασιστικὴ καὶ γεμάτη αἰσιοδοξία, μιὰ νέα Ἑλλάς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ, μάλιστα, ποὺ ἔφθασε ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ πῆρε τὴ θέση τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου, ὁ ἠρωικὸς τόνος ἔφθασε σ' ἓνα ὕψος ποὺ μᾶς ἔκαμε ὅλους, τοὺς γενναίους καὶ τοὺς δειλοὺς, νὰ γίνουμε ἀρχαῖοι Σπαρτιάτες.

Ὁ πνευματικὸς κύκλος γύρω ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, τὸν ἠθικὸ προφήτη τοῦ Γένους, εἶχε εὐρυυνθεῖ. Ἐλειπε, βέβαια, ὁ Βησσαρίων. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, εἶχαν μείνει. Κ' εἶχαν προστεθεῖ πολλοὶ ἄλλοι.

Πρὶν φύγω, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1437, γιὰ νὰ βρῶ στὴν Κόρινθο

τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ καὶ νὰ κατευθυνθῶ μαζί τους στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε ἐμφανισθεῖ μιὰ μέρα στὸν Μυστρά — ξαφνικὰ καὶ ἀπροσδόκητα — ἓνας παλαιὸς μου φίλος, ἐκεῖνος ποὺ εἶχε γίνει ὁδηγός μου στὸ ἔτος 1419, ὁ Ἀθηναῖος Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης. Δὲν εἶπα τίποτε ὡς τώρα γιὰ τὴν εὐχάριστη ἐκπληξή ποὺ προξένησε μέσα μου ἡ ξαφνικὴ παρουσία του, γιατί ἤθελα ν' ἀφιερωθῶ ἰδιαίτερα στὸ γεγονός τοῦτο, συνδυάζοντάς το μάλιστα καὶ μέ τὴν παρουσία τοῦ γιοῦ του Λαόνικου ποὺ ἦρθε στὸν Μυστρά μετὰ τὸ 1440.

Ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης, ὁ φανατικὸς Ἀθηναῖος, ἀναγκάσθηκε — στὰ τέλη τοῦ 1435 ἢ μᾶλλον στὸ ἔτος 1436 — νὰ ἐκπατρισθεῖ, νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ ἀρχοντικό του πλάϊ στὴ Στοὰ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἄν γιὰ μένα ἡ ξαφνικὴ ἐμφάνισή του στὸν Μυστρά ἦταν μιὰ εὐχάριστη ἐκπληξή, γιὰ τὸν ἴδιον ἦταν ἡ ἐκβασή μιᾶς ὀδυνηρῆς δοκιμασίας. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1435 πέθανε ὁ ἑξοχος δούξ τῶν Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι ποὺ ἦταν στὸ αἷμα του Φλωρεντίνος καὶ Ἑλλήν. Ἡ χήρα του, Ἑλληνίδα ὅπως κ' ἡ μητέρα του, εἶν' ἐκείνη ποὺ κάλεσε τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ — ὅπως μοῦ διηγήθηκε ὁ ἴδιος, ὅταν τὸν βρῆκα στὴν Κόρινθο, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1437 — γιὰ νὰ παραδώσει τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θήβα στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Ἡ ἀντίδραση τῶν Τούρκων ἐματαίωσε τὸ σχέδιο. Οἱ Τούρκοι εἶχαν συμβληθεῖ μέ τοὺς θετοὺς γιούς τοῦ Ἀντωνίου Ἀτσαγιόλι, τὸν Ἀντώνιο καὶ τὸν Νέριο (ἀνεψιούς του ποὺ εἶχε καλέσει ἀπὸ τὴ Φλωρεντία καὶ υἱοθετήσει), καὶ δὲν εἶχαν καμμιά ὄρεξη ν' ἀνεχθοῦν τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο στὴν Ἀκρόπολη. Πρὶν ἢ μετὰ τίς ἀκαρπες ἐνέργειες ποὺ ἔκαμε ὁ Σφραντζῆς, ἡ χήρα τοῦ Ἀντωνίου Μαρία ἡ Μελισσηνή, ἀνάθεσε στὸν συγγενῆ της Γεώργιο Χαλκοκουνδύλη τὴ δύσκολη ἀποστολή νὰ πάει νὰ βρεῖ τὸν Μουράτ καὶ νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ δεχθεῖ νὰ μείνει ἡ ἐξουσία (στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴ Βοιωτία) στὰ χέρια τὰ δικά της καὶ στὰ χέρια τοῦ ἀρίστου τῶν Ἀθηναίων ποὺ συγγένευε μαζί της, τοῦ ἴδιου τοῦ Χαλκοκουνδύλη. Τὴ δραματικὴ περιπέτεια τοῦ Γεωργίου Χαλκοκουνδύλη συνήθιζε νὰ τὴ διηγεῖται ἀργότερα, βασισμένος σ' ἓνα σημεῖωμα ποὺ εἶχε κρατήσει γιὰ νὰ τὸ ἐντάξει στὸ ἱστορικὸ ἔργο ποὺ ἔλεγε νὰ γράψει, ὁ γιός του Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης μέ τὸν ἀκόλουθο τρόπο :

«Ἐπεὶ ἐτελεύτησεν Ἀντώνιος, ὑπὸ εὐεξίας ἀποπληγεῖς κατὰ τὸν ὕπνον, ἢ τε γυνὴ αὐτοῦ ἔπεμπεν ἐς βασιλέα» (δηλαδή, στὸν Μουράτ) «τὴν ἀρχὴν ἐπιτραπήναι αὐτῇ τε καὶ τῷ τῆς πόλεως ἀμείνονι, ἑαυτῆς δὲ προσήκοντι, πατρὶ δὲ ἡμετέρῳ. Τοῦτον ὡς ἔπεμπε πειρασόμενον παρὰ βασιλεῖ καὶ χρήματα διδοῦσα μεγάλα,

ὥστε διαπράττεσθαι σφίσι τὴν ἀρχὴν τῆς τε Ἀττικῆς ἅμα καὶ Βοιωτίας, ὡς ἐξελαύνων ἐκ τῆς πόλεως ἐπορεύετο παρὰ βασιλέα, οἱ προέστησαν τοῦ δήμου, κατὰ τὸ πρὸς αὐτὸν Χαλκοκονδύλην ἔχθος, τὴν τε γυναῖκα τοῦ Ἀντωνίου ἀπάτη παρήγαγον ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοὺς προσήκοντας Ἀντωνίου» (δηλαδή, τοὺς θετοὺς γιούς του) «καθίστασαν τυράννους... Καὶ οὐ πολλῶ ὕστερον, ἐκβάλλοντες τὴν γυναῖκα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸ γένος ἡμῶν ἐξελαύνοντες, τὰ τῆς πόλεως πράγματα ἔσχον».

Ὅπως βλέπουμε, οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι, ποὺ τοὺς ἐνοχλοῦσε ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης μὲ τὴν ὑπεροχὴ του, ἔσπευσαν νὰ μεταιώσουν τὰ σχέδια τῆς καλῆς Ἑλληνίδας Μαρίας τῆς Μελισσηνῆς. Φυσικά, κι' ὁ Μουράτ εὐνοοῦσε τοὺς γιούς τοῦ Ἀντωνίου ποὺ θάταν πειθήνια ὄργανά του. Ἔτσι, ὅταν ἐμφανίσθηκε μπροστά του ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, ξαφνιασθήκε μὲ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ τὸν περίμενε :

«Ὁ μὲν δὴ Χαλκοκονδύλης ἀφικόμενος παρὰ βασιλέα» (ἂν δὲν κάνω λάθος, ὁ ἀμηνῆς ἦταν τότε στὴν πόλη τῶν Σερρῶν ποὺ ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ ἄλλοι προτιμοῦσαν νὰ τὴ λένε πόλη τῶν Φερρῶν) «ἐς φυλακὴν μέντοι περὶ αὐτὸν ἐγένετο, ὑπὸ βασιλέως κελευόμενος παραδοῦναι τὴν χώραν. Ὡς δὲ ὑποσχόμενος ἐς τρεῖς μυριάδας χρυσοῦ οὐδὲν τι ἔπρασσε..., διεπράξατό τε καὶ ἀπέδρα ἐπὶ Βυζάντιον καταλιπὼν τοὺς τε θεράποντας καὶ σκηνὰς ἅμα καὶ ὑποζύγια. Ἐπιβὰς δὲ νεὼς ἀπὸ Βυζαντίου ἔπλεεν ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἐνταῦθα νῆες αὐτοῦ παραπλέουσαι τῶν τυράννων τῆς Ἀττικῆς συλλαμβάνουσί τε τὸ πλοῖον καὶ αὐτὸν ἐλόντες Χαλκοκονδύλην ἀνήγαγον παρὰ βασιλέα δέσμιον. Βασιλεὺς μὲν αὐτῶ ἀφῆκε τὴν αἰτίαν καὶ συνέγνω, μηδὲν ἐπὶ τούτῳ αἰτιασάμενος, αὐτὸς μέντοι τὰς τρεῖς μυριάδας ἀπαιτούμενος οὐκ ἔχειν ἀποδιδόναι ἔφασκεν».

10

Ἡ συγγνώμη τοῦ Μουράτ δὲν ἐξασφάλισε καὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Χαλκοκονδύλη στὴν Ἀθήνα. Δυὸ - τρία χρόνια (ἴσως καὶ περισσότερα) μετὰ τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δηλαδή γύρω στὸ ἔτος 1422 — ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης εἶχε παντρευτῆ. Ὅταν ξεκίνησε νὰ πάει νὰ βρεῖ τὸν Μουράτ, οἱ ἴδιοι οἱ συμπολίτες του ἀποφάσισαν ν' ἀπελάσουν τὴν οἰκογένειά του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Στὸν Μυστρά — πρὶν φύγω γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, κ' ὕστερα γιὰ τὴν Ἰταλία — εἶχε φθάσει ὁ Γεώργιος μόνος του. Ἄν θυμᾶμαι καλά, τὴν οἰκογένεια τὴν εἶχε ἐγκαταστήσει στὴν Αἴγινα ὅπου ἠγεμόνευε ἓνας Καταλανὸς (ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴν Ἑλλάδα) ποὺ συνδεόταν στενὰ μὲ τὸν Ἀντώνιο Ἀτσαγιόλι, τὸν προστάτη τοῦ Χαλκοκονδύλη. Μετὰ τὸ

1444 (δὲ θυμᾶμαι ἀκριβῶς τὸ ἔτος, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1446) ἔφερε ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης στὸν Μυστρά τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς γιούς του, ἐκεῖνον πού, ἂν καὶ εἰκοσιπέντε περίπου χρόνια νεώτερός μου, ἔγινε στενός μου φίλος.

Ὅταν ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης μοῦ παρουσίασε τὸν γιό του, ἔλαμπε τὸ πρόσωπό του ἀπὸ πατρικὴ ὑπερηφάνεια καὶ συγκίνηση. Ἦξερε ὁ πατέρας ὅτι ὁ ἔφηβος αὐτός — θάταν τότε δεκαπέντε ἢ τὰ πολὺ δεκαεφτά χρονῶν — ἦταν ἕνα ἐξαιρετικὸ φαινόμενο εὐφυΐας. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο κατάλαβα ἢ μᾶλλον ἐμάντευσα ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη. Ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης, δείχνοντας ιδιαίτερη ἀδυναμία στὸ νεαρὸ γιό του πού μοῦ παρουσίασε, παραμελοῦσε ἴσως ἕναν ἄλλον. Κάποιος μοῦ εἶπε — δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ἂν εἶναι ἀλήθεια — ὅτι εἶχε κ' ἕναν πρεσβύτερο γιό. Γιατί δὲ μοῦ μίλησε ποτέ γι' αὐτὸν ὁ πατέρας Χαλκοκουνδύλης ἢ καὶ ὁ Λαόνικος; Ἀργότερα ἔμαθα ὅτι ἕνας Δημήτριος Χαλκοκουνδύλης πῆγε στὴν Ἰταλία νεώτατος καὶ δίδαξε ἐκεῖ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐνθουσιάζοντας ὅσους τὸν ἄκουγαν. Ἔμαθα μάλιστα καὶ τὴ λεπτομέρεια ὅτι ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ ἔτος 1447 καὶ πῆγε διὰ ξηρᾶς — πράγμα πού μοῦ φαίνεται πολὺ περίεργο καὶ ἀπίθανο — στὴ Ρώμη. Μήπως ὁ νέος αὐτός ξαναγύρισε, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ πατέρα του (ἂν πραγματικὰ ἦταν γιὸς τοῦ Γεωργίου), στὴν Ἀθήνα καὶ πῆρε ἀπὸ κεῖ τὸ δρόμο πρὸς τὴν Ἰταλία; Ποιὸς ξέρει! Οὔτε ὁ Γεώργιος μοῦ μίλησε ποτέ του γιὰ τὸν Δημήτριο, οὔτε ὁ Λαόνικος. Μήπως ἡ ὑπόψία μου ἦταν ἀβάσιμη, καὶ ἦταν ὁ Δημήτριος μονάχα μακρινὸς συγγενὴς τους;

Παρουσιάζοντάς μου ὁ Γεώργιος τὸν γιό του, μοῦ εἶπε ὅτι ὀνομάζεται Νικόλαος. Ὡστόσο, ἀπὸ τότε τοῦ ἄρεσε τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου νὰ παίζει μὲ τ' ὄνομά του καί, ἀντιστρέφοντας τὶς δυὸ λέξεις πού τὸ συνθέτουν, νὰ τὸ κάνει Λαόνικος. Ἀργότερα, ἤθελε νὰ τὸν λέμε ὅλοι Λαόνικο. Ἔτσι, μιλώντας γι' αὐτὸν, θὰ χρησιμοποιῶ, ὅπως τόκαμα ἄλλωστε κι' ὡς τώρα, τ' ὄνομα τῆς ἐκλογῆς του.

Καὶ πρὶν ἔρθει ὁ Λαόνικος στὸν Μυστρά καὶ μπεῖ στὸν κύκλο τοῦ Πλήθωνος, εἶχε διαβάσει πολλὰ πράγματα καὶ ἦταν καλὰ κατατοπισμένος στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἱστορία, προπάντων στὶς φάσεις τῆς ἐκείνης πού ἐμφανίζουν ὡς κέντρο τοῦ κόσμου τὴν Ἀθήνα. Ὅταν, στὸ ἔτος 1447, ἦρθε στὸν Μυστρά ὁ παλαιὸς φίλος τοῦ πατέρα του Κυριάκος Πιτζικόλλι, ἀπόρησε — καὶ τόλεγε ἀδιάκοπα — πῶς ὁ νεαρὸς Λαόνικος ἦταν ἤδη κάτοχος τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν Λατινικῶν γραμμάτων. Ὁ δαιμόνιος αὐτὸς ταξιδιώτης καὶ ἀρχαιολάτρης πού, βασιτισμένος στὸν Στράβωνα καὶ στὸν Πausανία, εἶχε περιοδεύσει πολλές φορές τὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε μάθει τ' ἀρχαία Ἑλ-

ληνικά, ήταν ἔμπορος καὶ καταγόταν ἀπὸ τὸν Ἀγκῶνα, ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου ἡ τύχη καὶ τ' ἄγρια κύματα ἔφεραν, στὸ ἔτος 1438, τὸν Ἰωάννη τὸν Εὐγενικό. Γι' αὐτὸ τὸν λέγαμε ὅλοι Ἀγκωνίτη ἢ Ἀγκωνιάτη, κι' αὐτὸς — θέλοντας νὰ δείξει ὅτι ἤξερε τὰ Ἑλληνικά καλύτερα κι' ἀπὸ μᾶς — ἔλεγε πῶς ἦταν «Ἀγκωνιεύς». Ὅπως ἐνθουσιάσθηκε ὁ ἴδιος, ἀντικρῦζοντας τὸν νεαρὸ Λαόνικο καὶ διαπιστώνοντας ὅτι εἶχε γνώσεις τούλάχιστον ὅσες καὶ ὁ πατέρας του, ἔτσι ἐνθουσιάσθηκε καὶ ὁ Λαόνικος βλέποντας ὅτι ὁ Κυριάκος Πιτζίκολι ἦταν στὰ Ἑλληνικά του ἀρχαιοπρεπής.

11

Ἡ μανία τοῦ Λαόνικου ν' ἀπτικίζει καὶ νὰ μοιάζει μὲ ἀρχαῖον Ἀθηναῖο τὸν ὀδηγοῦσε σὲ ἀκρότητες. Τοῦ τὸ εἶπα πολλές φορές, ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦσε ν' ἀκούσει οὔτ' ἐμένα, οὔτε ἄλλον πρεσβύτερό του. Τὸ ὅτι ἤξερε πολλά δὲ σημαίνει ὅτι εἶχε καὶ σ' ὅλα τὰ πράγματα δίκιο. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του ἀλάθητο. Καὶ ἡ ἰδέα αὐτὴ τὸν ἔκανε — μολονότι εἶχε ἐπιδοθεῖ πολὺ στ' ἀρχαῖα Ἑλληνικά — νὰ κάνει κάμποσα γραμματικὰ λάθη, προπάντων λάθη στὸ ὕφος. Προσπαθώντας καλὰ καὶ σώνει νὰ μιμηθεῖ ἐκείνους πού, ἂν καὶ εἶναι ἀξιομίμητοι, δὲ μπορεῖ νὰ τοὺς μιμηθεῖ κανένας, δηλαδή τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Θουκυδίδη, ἦταν φυσικὸ ὄχι μόνο νὰ κάνει λάθη, ἀλλὰ καὶ νὰ βασανίζει τὴ σκέψη καὶ τὴ γλῶσσα του τόσο πού δὲν ἦταν ἐλεύθερος νὰ πεῖ ὅ,τι ἤθελε. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ στενέψει καὶ νὰ μικρῆνει τὴ σφαῖρα τῶν σκέψεων, τῶν αἰσθημάτων καὶ τοῦ λόγου του, γιὰ νὰ πεῖ ὅ,τι σκεπτόταν κ' αἰσθανόταν. Τ' ἀρχαῖα Ἑλληνικά ἦταν, ἀπλούστατα, ἡ φυσικὴ καὶ μητρικὴ του γλῶσσα καὶ ταίριαζαν ἀπόλυτα στὶς σκέψεις του, στὰ αἰσθήματά του, στὶς ἐκφραστικὲς ἀνάγκες του. Δὲ συμβαίνει, ὅμως, τὸ ἴδιο μ' ἐμᾶς σήμερα. Ὅσοι γράφουν σήμερα ἢ προσπαθοῦν νὰ γράψουν ἀρχαῖα Ἑλληνικά παθαίνουν ὅ,τι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἐκεῖνοι πού γράφουν Λατινικά. Στὴν Ἰταλία, ὅμως, βρέθηκαν ὁ Δάντης, ὁ Πετράρχης, ὁ Βοκάκιος καὶ ἄλλοι πού πῆραν τὴ σύγχρονη ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀνέβασαν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑψηλοῦ λόγου. Σ' ἐμᾶς, ὅλοι οἱ μορφωμένοι θεωροῦν ὅτι εἶναι χρέος τους νὰ ξεχωρίσουν ἀπὸ τὸ λαό, ν' ἀποκηρύξουν τὴ μητρικὴ τους γλῶσσα, δηλαδή τὰ σημερινὰ Ἑλληνικά, ἀφήνουν τὴ μητρικὴ τους γλῶσσα παραμελημένη καὶ ἀνεπεξέργαστη στὰ χέρια ἢ μᾶλλον στὰ χεῖλη τοῦ ἀμόρφωτου λαοῦ, καὶ προσπαθοῦν νὰ γράφουν ἢ ν' ἀγορεύουν σὰν ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἢ σὰν τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ τοὺς ἀναγκάζει ὅλους — ὡς ἓνα σημεῖο κ' ἐκείνους πού, σὰν τὸν Μάρκο τὸν Εὐγενικό ἢ τὸν Γεώργιο Σχολάριο, δὲ φθάνουν ὡς τὴν ἀκραία ἐπιτήδευση — νὰ περιορίζουν τὶς

ἐκφραστικές τους δυνατότητες καὶ ν' ἀκρωτηριάζουν τὴ σκέψη καὶ τὰ αἰσθήματά τους. Περισσότερο ἀπ' ὅλους τὸ πάθαινε αὐτὸ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης.

Καὶ μιὰ ἄλλη μανία ἐξακολουθεῖ νὰ χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς μορφωμένους Ἕλληνες. Θέλουν καλὰ καὶ σώνει νὰ μεταποιοῦν — νὰ τὰ ἐξελληνίσουν μ' ἓναν τρόπο πού τὰ κάνει ἀγνώριστα — τὰ ξένα ὀνόματα προσώπων, χωρῶν καὶ πόλεων. Γιὰ νάσαι κάπως γραφικὴ καὶ νάχει τὸ χρῶμα τοῦ καιροῦ μου ἢ αὐτοβιογραφία αὐτῆ, ἀκολούθησα κ' ἐγὼ ὡς ἓνα σημεῖο τὴν τακτικὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ὀνομάτων, καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις σημείωσα ρητὰ τὸ πῶς ἐξελληνίζει ἓνα ξένο ὄνομα ὁ Παχυμέρης ἢ ὁ Γρηγορᾶς ἢ ἄλλος ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἢ καὶ σύγχρονους μὲ μένα μορφωμένους Ἕλληνες. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ βιβλίου μου πού ἀρχίζει ἡ περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ μου στὴν Ἰταλία καὶ τῆς γνωριμιᾶς μου μὲ τὸ δυτικὸ κόσμο, ἄρχισα — μὲ τὸν πιστότερο δυνατὸ τρόπο — τὴ φωνητικὴ ἀπόδοση στὴ γλῶσσα μας τῶν ξένων ὀνομάτων. Τὸν Ντάντε, βέβαια, τὸν Πετράρκα καὶ τὸν Μποκάτσο τοὺς ἔκαμα Δάντη, Πετράρχη καὶ Βοκάκκιο. Δὲν ξέρω γιατί ἔκαμα τὴν ἐξαίρεση αὐτῆ. Μπορεῖ νὰ λέει μέσα μου κάτι ὅτι θὰ πιάσει περισσότερο κ' εὐκολώτερα τ' ὄνομα Δάντης παρά τ' ὄνομα Ντάντε. Μερικὲς ἄλλες ἐξαιρέσεις ἔκαμα, μιλώντας γιὰ πόλεις γερμανικῆς. Ἐνῶ τὸ Μπράουνσβάϊγκ τῷ γραψα ὅπως ἀκριβῶς τὸ πῆρε τ' αὐτί μου, ὅταν ἄκουσα νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν πόλη αὐτῆ ὁ Νικόλαος ὁ Κουζάνος καὶ ἄλλοι, τὴ Λυβέκκη ἢ τὸ Μαγδεμβούργο ἢ τὴ Νυρεμβέργη νόμισα ὅτι ἔπρεπε νὰ τίς κάνω προσιτώτερες στὸ Ἑλληνικὸ γλωσσικὸ αἶσθημα. Ἐχουν τόσα, ἄλλωστε, σύμφωνα οἱ Γερμανικῆς λέξεις πού θεώρησα ἀναπόφευκτο νὰ προσθέσω κ' ἓνα ἢ δυὸ φωνήεντα. Πάντως, δὲν ἔφθασα στὸ σημεῖο νὰ λέω, ὅπως ἔλεγε ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, τὸ Νύρνμπεργκ «Νορόβεργον» (προτίμησα νὰ τὸ πῶ Νυρεμβέργη). Στὰ ὀνόματα τῶν προσώπων κοίταξα πιά (ὅσο μπορούσα) ν' ἀποφεύγω τὸν ἐξελληνισμό. Τ' ὄνομα, μάλιστα, «Ἀτσαγιόλι» τῷ γραψα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔτσι, δηλαδή ὅπως τ' ἄκουσα νὰ προφέρεται στὴ Φλωρεντία. Τ' ὄνομα αὐτὸ ἔχει ὑποστει φοβερὲς περιπέτειες στὰ χεῖλη καὶ στὰ γραπτὰ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης μιλοῦσε γιὰ τὸν «οἶκον τῶν Ἀζαϊόλων». Ὁ Σφραντζῆς ὀνόμαζε τὸν Ἀντώνιο Ἀτσαγιόλι «Δελατζιόλην». Καὶ ἄλλοι πρόφεραν ἢ ἔγραφαν τ' ὄνομα τοῦτο ἀλλιῶς. Κ' ἐγὼ, βέβαια, γράφω «Μέδικοι» καὶ ὄχι «Μέντιτσι». Γιατί, ὅμως, τὸ κάνω αὐτό; Τὸ κάνω, ἐπειδὴ ἡ λέξη εἶναι λατινικὴ (Medicus—Medici) καὶ οἱ λατινικῆς καταλήξεις (σύμφωνα μὲ μιὰν ἀρχαία παράδοση) μετατρέπονται — ὄχι, βέβαια, ὅλες, ἀλλὰ ὅσες ἔχουν συγγένεια μὲ τίς

ἑλληνικὲς — εὐκόλα καὶ ἠχητικὰ ὠραιότατα σ' ἑλληνικὲς (Μένδικος — Μένδικοι), καθὼς καὶ ἀντίστροφα. Ὁ Ἀτσαγιόλι, ὁμῶς, δὲ μπορεῖ νὰ γίνεταί Ἀζαϊόλος. Κ' ἐγώ, βέβαια, ἀπλοποίησα κάπως τὸ Ἰταλικὸ «Acciaiuoli» κάνοντάς το «Ἀτσαγιόλι» (κι' ἀφήνοντάς το, φυσικά, ἀκλιτο), ἀλλὰ ἤμουν ἀναγκασμένος νὰ τὸ κάμω, γιατί, ὅπως διαπίστῳσα στὴ Φλωρεντία, οἱ Ἰταλοὶ τὸ «Accia» τὸ προφέρουν μᾶλλον «Ἀτσα» παρὰ «Ἀτζια»· κι' ὅσο γιὰ τὸ «iuoli», αὐτὸ τὸ προφέρουν γλυκὰ καὶ ἀπαλὰ ὡς «γιόλι» (τὸ «u» ἀκούγεται ἐλάχιστά καὶ τὸ παραλείπω — τὸ παραλείπουν, ἄλλωστε, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἰταλοὶ —) παρὰ ὡς «ιουόλι» ἢ «ιόλι».

Μὲ τὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη ἦταν ἀδύνατο νὰ συνεννοηθοῦμε στὰ ζητήματα αὐτά. Ὅσο περισσότερο τοῦ ἔλεγα ὅτι τὸν οἶκο τῶν Ἑστε (δηλαδὴ τῶν ἡγεμόνων τῆς Φερράρας) εἶναι σχεδὸν κωμικὸ νὰ τὸν λέει «οἰκίαν τῶν Ἑστησίων», τόσο περισσότερο ἐκεῖνος, μὲ τὸ νεανικὸ του πείσμα, φανατιζόταν ἐπιχειρώντας τὶς πιὸ ἀπίθανες μεταποιήσεις. Μιὰ σύμπτωση τῶθελε νὰ συμφωνοῦμε στὴ χρῆση τῶν λέξεων «Γερμανία» καὶ «Γερμανοί». Ὅπως κ' ἐγώ, ἔτσι κ' ἐκεῖνος δὲν ὀνόμαζε τὸν Σιγισμόνδο ἢ Σιγισμοῦνδο (πού κ' οἱ δύο μας τοῦ προσθέταμε τὴν Ἑλληνικὴ κατάληξη) «βασιλέα τῶν Ἀλαμανῶν» ἢ Ἀλαμάνων, ἀλλὰ τὸν ἔλεγε βασιλέα ἢ ἡγεμόνα τῶν Γερμανῶν (καὶ Ρωμαίων αὐτοκράτορα). Ἡ σύμπτωση αὐτὴ τῶν γνωμῶν μας ἦταν ἐξαιρετικὴ καὶ εἶχε τὸ λόγο της. Ὁ Λαόνικος ἐννοοῦσε, μιλώντας γιὰ ξένες χῶρες καὶ ξένους λαούς, νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς ὀνομασίες πού ἴσχυαν ἐδῶ καὶ χίλια πεντακόσια χρόνια ἢ καὶ παλαιότερα, πράγμα πού ἔκανε δυσχερέστατη τὴ συνεννόηση μαζί του. Στὴν περίπτωσιν τῶν Γερμανῶν, ἡ μανία του αὐτὴ ἔδωσε μιὰ καλὴ λύση. Στὴν περίπτωσιν τοῦ λαοῦ πού κατοικεῖ τὴν παλαιὰ χώρα τῶν Γαλατῶν ἢ τῶν Κελτῶν, τὸ πράγμα δὲν προκαλοῦσε, ἐπίσης, καμμιά σύγχυσιν. Ἐγώ, βέβαια, προτιμῶ νὰ λέω Γάλλους ἐκείνους πού ὁ Λαόνικος, ἂν κ' ἔλεγε ὅτι κατοικοῦν τὴ Γαλατία, ὀνόμαζε Κελτοὺς καὶ οἱ πολλοὶ ὀνομάζουν Φραντζίσκους ἢ καὶ μονάχα Φράγκους (ἡ τελευταία αὐτὴ ὀνομασία χρησιμοποιεῖται γενικώτερα γιὰ ὅλους τοὺς δυτικούς λαούς, καὶ πολὺ σπάνια ὡς ἀποκλειστικὴ ὀνομασία τῶν Γάλλων). Ἡ προτίμησίν μου, ὁμῶς, αὐτὴ δὲν ξέρω ἂν εἶναι σωστή· εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες δικές μου ἰδιοτροπίες καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄρος «Γαλλία» εἶχε ἄλλοτε — στὶς μέρες π.χ. τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ — ἐπικρατήσῃ. Ὅσο ἔχω δίκιο ἢ ἄδικο ἐγώ, ὀνομάζοντας τοὺς κατοίκους τῆς ἀρχαίας καὶ ἐνδοξης αὐτῆς χώρας Γάλλους (καὶ στὰ Λατινικὰ λέγονται Galli), ἄλλο τόσο δίκιο ἢ ἄδικο εἶχε ὁ Λαόνικος, ὀνομάζοντάς τους Κελτοὺς καὶ λέγοντας

συχνά : «ἔστι δε Παρίσιον πόλις ἐν ἧ τὰ Κελτῶν βασιλεία, εὐδαιμονία τε καὶ ὄλβω προσφέρουσα». Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα, ὁ Λαόνικος προχωροῦσε σὲ πράγματα ἀπαράδεκτα ποὺ προκαλοῦν μιὰ φοβερὴ σύγχυση καὶ δυσχεραίνουν τὴ κατανόηση. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῆς Ἄννας τῆς Κομνηνῆς ἢ μᾶλλον τῆ δικῆ του, πολὺ ἀρχαιοπρεπέστερη, ἔμπνευση, ἔβλεπε νὰ ὑπάρχουν ἀκόμα Παίονες, Δᾶκες, Τριβαλλοί, Λίβυες, Γέται καὶ Λίγυρες, ἀδιαφορώντας ἂν ἄλλοι πιά εἶναι οἱ λαοὶ ἢ ἄλλες οἱ ὀνομασίες τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦν στὶς χῶρες ποὺ ὁ Στράβων ἢ ἄλλοι εἶχαν συνδέσει μ' αὐτές. Μονάχα τοὺς Ἀλβανούς ποὺ δὲν τοὺς χώνευε καὶ τοὺς ἔλεγε «ἀνωφελεστάτους» προτιμοῦσε νὰ τοὺς λέει μὲ τὸ νέο τοῦς ὄνομα καὶ ὄχι Ἰλλυριοὺς, μολονότι αὐτοὶ – ὅπως μοῦ ἔλεγε ἄλλοτε ὁ δάσκαλός μου – εἶναι πραγματικοὶ ἀπόγονοι τῶν Ἰλλυριῶν ποὺ ἦταν συγγενεῖς μ' ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες.

Φυσικά, χρησιμοποιοῦσε κι' ὁ Λαόνικος κάπου - κάπου νέες ὀνομασίες ὅπου δὲ μποροῦσε, ὅσο κι' ἂν διάβαζε καὶ ξαναδιάβαζε τὸν Στράβωνα, ν' ἀνακαλύψει τὴν ἀντίστοιχη ἀρχαία ὀνομασία ἢ ὅπου ἡ ἀντίστοιχη ὀνομασία βρισκόταν ἴσως στὰ Λατινικά, ὄχι ὅμως στὰ Ἑλληνικά. Ἔτσι μιλοῦσε ἀναγκαστικά γιὰ τοὺς Πολονίους ἢ Πολάνους, γιὰ τοὺς Βοέμους, γιὰ τὴ Βουργουντία, τὴ Φλάνδρια, τὴ Σαβωΐα, τὴν Προβεντζία ποὺ μητρόπολή της εἶναι ἡ Νίτια (αὐτὴν θάπρεπε νὰ τὴν πεῖ Νίτσια ἢ Νίς), γιὰ τὴ γαλλικὴ πόλη Ἀβινιῶν (χρησιμοποιοῦ ἔδῳ παντοῦ τὴν ὀρθογραφία του), δηλαδή γιὰ τὴν πόλη ὅπου εἶχαν, γιὰ κάμποσες δεκαετίες, μεταφέρει ἄλλοτε οἱ Πάπες τὴν ἔδρα τους, γιὰ τὴ μητρόπολη τῆς Βρετανικῆς Ἀγγλίας ὅπου καὶ ἐδρεύει βασιλεὺς : «Λονδρῶν δὲ πόλις», ἔλεγε συχνά, «δυνάμει τε προέχουσα τῶν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ πασῶν πόλεων, ὄλβω τε καὶ τῇ ἄλλῃ εὐδαιμονία οὐδεμιᾶς τῶν πρὸς ἐσπέραν λειπομένη, ἀνδρία τε καὶ τῇ ἐς τοὺς πολέμους ἀρετῇ ἀμείνων τῶν περιοικούντων καὶ πολλῶν ἄλλων τῶν πρὸς τὸν ἥλιον...» Μιλοῦσε, ἐπίσης, γιὰ τὴν «Βρουγίων πόλιν» ποὺ εἶναι «πάραλος παρὰ τὸν ὠκεανόν, ἀντικρὺ τῆς Βρετανικῆς Ἀγγλίας». Ὡστόσο, στὴ Ρωσία δὲν ἐννοοῦσε νὰ δώσει τὴν ὀνομασία ποὺ τῆς δίνουν ὅλοι σχεδὸν οἱ συγγραφεῖς μας, καὶ τὴν ἔλεγε Σαρματία (τὸν Ἰσίδωρο τὸν ἔλεγε «Σαρματίας ἀρχιερέα»). Τοὺς Ρώσους, ποὺ ἔδῳ κ' ἑξακόσια χρόνια τοὺς ἔλεγαν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἄλλοι Ρῶς, τοὺς ὀνόμαζε Σαρμάτας. Μόνο μιὰ φορά τὸν ἄκουσα νὰ ἐπεξηγεῖ τ' ὄνομα τῆς Σαρματίας προσθέτοντας : «τῆς νῦν οὕτω Ρωσίας καλουμένης».

Οἱ μεταποιήσεις ξένων ὀνομάτων ποὺ ἔκαναν στὶς μέρες μου ἄλλοι – π.χ. ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ἢ καὶ ὁ Σὺλβεστρος Συρόπου-

λος — ήταν λιγώτερο βασισμένες στην προσπάθεια εξελληνισμού και περισσότερο στην αδυναμία του αὐτιοῦ τους νὰ συλλάβουν σωστά τὸ ξένο ὄνομα. Ἔτσι, ὁ Συρόπουλος τ' ὄνομα Κοντολμιέρε (ἢ Κοντουλμέρ, ὅπως ἐπίσης τ' ἄκουσα) τῶκαμε Κουντουλμέρη. Τὸ κωμικὸ πάθημα τοῦ Συρόπουλου καὶ τοῦ Σφραντζῆ στην περίπτωση τοῦ Βουκένταυρου, τοῦ πλοίου πού χρησιμοποιοῦσε ὁ δόγης τῆς Βενετίας σ' ἐορτάσιμες ὥρες, προκαλεῖ καὶ τώρα ἀκόμα κάποιαν ἀθῶα καὶ ἀκακὴ ἠλαρότητα στην ἀποτραβηγμένη ψυχὴ μου.

12

Ὡς τὴν ἡμέρα πού ἦρθε ὁ Κυριάκος Πιτζικόλλι — ὁ Ἄγκωνιεύς, ὅπως ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν λέμε — στὸν Μυστρά, καὶ θαύμασε τὴν πρῶιμη σοφία τοῦ νεαροῦ Λαόνικου, σημειώθηκαν πολλὰ γεγονότα πού εἶχαν γιὰ τὸ Γένος μας μιὰ σημασία βαρειά, βαρύτατη. Ποτὲ οἱ ἐλπίδες μας δὲν εἶχαν τόσο ἀναπτρωθεῖ, καὶ ποτὲ ἡ διάψευση τῶν ἐλπίδων δὲν ἦταν τόσο φοβερή. Ὡστόσο, ὅταν σημειώθηκε ἡ φοβερὴ αὐτὴ διάψευση, στὸν Μυστρά βρισκόταν πιά ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, καὶ ἡ παρουσία του — καὶ στὶς πιὸ δραματικὲς ἀκόμα ὥρες πού περνοῦσε ἡ ψυχὴ μας — ἦταν μιὰ μεγάλη ἀνακούφιση καὶ μιὰ ἀδιάκοπη ἐνθάρρυνση γιὰ νέους ἀγῶνες.

Ὅταν γύρισα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δεσπότης στὸν Μυστρά, ἔχοντας στὴν ἐξουσία του ἓνα μεγάλο τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, ἦταν ἀκόμα ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος. Ὁ ἀδελφός του Θωμᾶς ἐδέσποζε σ' ἓνα μικρότερο τμῆμα. Φυσικά, κι' ὁ Κωνσταντῖνος κρατοῦσε τὸ δικό του πού τὸ διοικοῦσαν ἀντιπρόσωποί του. Ἡ κατάσταση, σ' ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, ἦταν ὁμαλή. Κανένα ἀξιομνημόνευτο γεγονὸς δὲν εἶχε σημειωθεῖ.

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὅταν ἔπαυσε — μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ αὐτοκράτορος — νὰ τὸν ἀναπληρῶνει στὰ βασιλικά δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ἔμενε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀδημονώντας κ' ἐπιθυμώντας νὰ κάμει κάτι. Ἦξερε ὅτι ἦταν ταγμένος γιὰ δράση, κι' ὅτι οἱ περιστάσεις ἦταν κρίσιμες καὶ ἀπαιτοῦσαν τὴν ἐντονη καὶ ὑπεύθυνη παρουσία του στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο. Τὸ προσκήνιο αὐτὸ εἶχε φοβερὰ στενέψει γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Γένος. Ὡστόσο, κάπου ἔπρεπε κι' ὁ Κωνσταντῖνος νὰ σταθεῖ ὀρθός, σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς λίγους τομεῖς πού εἶχαν ἀπομείνει στὴν αὐτοκρατορία, σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς λίγες ἐπάλξεις. Δὲν ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος ματαιόδοξος ὅπως ὁ ἀδελφός του Δημήτριος. Δὲ νομίζω ὅτι καὶ ἡ μεγάλη ἐπιθυμία του — μιὰ ἐπιθυμία πού μοιάζει ἀθέμιτη — νὰ διαδεχθεῖ αὐτὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἐκτοπίζοντας ἀπὸ τὸ φυσικὸ δικαίωμα τῆς διαδοχῆς τὸν πρεσβύτερο ἀδελφὸ του δεσπότη Θεόδωρο, πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ ματαιοδοξία. Ἦξερε ὅτι ὁ ἀδελφός

του ἔπασχε ἀπὸ ἀθυμίας· ἦταν κουρασμένος ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια· ἔλεγε τότε νὰ μπεῖ σὲ μοναστήρι. Ὡστόσο, οὔτε αὐτὸ δὲν τὸ ἀποφάσιζε. Ἡ Πελοπόννησος, στὰ χέρια του, ἠρεμοῦσε τὴν ὥρα ἐκείνη, ἀλλὰ ἦταν ἔτοιμη, ἂν ἀποφάσιζε ὁ Μουράτ νὰ τῆς ἐπιτεθεῖ, ν' ἀνοίξει τὶς πύλες τῆς. Τὸ Ἑξαμίλιο δὲν εἶχε ἀνασυγκροτηθεῖ.

Καιρὸς, ὅμως, ἦταν ἐπίσης νὰ ξαναπαντρευτεῖ ὁ Κωνσταντῖνος. Ἔτσι ἔλεγαν, τοῦλάχιστον, οἱ γύρω του, προπάντων ὁ ἀγαπημένος του Γεώργιος Σφραντζῆς. Μήπως ἔκαναν λάθος στὴ σκέψη τους αὐτῆ; Μήπως ἔπρεπε ὁ Κωνσταντῖνος νὰναι ὁ νέος Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος; Ἐκεῖνος, ὁ Βασίλειος, δὲν εἶχε οὔτε τὴ διάθεση οὔτε τὸν καιρὸ νὰ σκεφθεῖ τὸ γάμο καὶ νὰ ὑποστεῖ τοὺς ἀντιπερισπασμούς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Δὲν ἦταν, τάχα, ἀνάλογη καὶ ἡ θέση τοῦ Κωνσταντῖνου; Γιὰ τὴν ὥρα, ὁ Κωνσταντῖνος δὲν εἶχε μεγάλες εὐθύνες. Οἱ γύρω του θεωροῦσαν, ἄλλωστε, ἀναγκαῖο (ἀφοῦ γιὰ εἶχε ἀποκτήσει μόνον ὁ ἄτυχος Ἀνδρόνικος, καὶ ὁ γιὸς αὐτός, ὁ Ἰωάννης, εἶχε χαθεῖ) νὰ δημιουργήσῃ ὁ Κωνσταντῖνος οἰκογένεια. Ὁ Θεὸς δὲ θέλησε ν' ἀποκτήσῃ παιδιά ὁ Κωνσταντῖνος. Οἱ φίλοι του, ὅμως, δὲν τῷ ξεραν. Καὶ δὲν ἤξεραν, ἄλλωστε, ὅτι δὲν ἦταν κἂν ἀναγκαῖο νὰ χεῖ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ παιδιά.

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς θεωροῦσε εὐκόλη τὴν παραγωγή παιδιῶν. Ὁ ἴδιος παντρεύτηκε πρὶν φύγω γιὰ τὴν Ἰταλία. «Εὐλογηθὴν ἐγώ», ὅπως συνήθιζε νὰ λέει, «Ἐλένην τὴν θυγατέρα τοῦ ἐπί κανικλείου Ἀλεξίου Παλαιολόγου τοῦ Τζαμπλάκωνος· καὶ ἦν ἐν τῷδε τῷ συνοικεσίῳ παράνυμφος ὁ αὐθέντης μου ὁ δεσπότης κύρ Κωνσταντῖνος, ὁ κατὰ τὸ ἡμέτερον ἔθος στεφανώσας ἡμᾶς». Ἐνα χρόνο ἀργότερα «ἐγεννήθη μοι», ὅπως τοῦ ἄρεσε νὰ λέει, «υἱὸς τοῦνομα Ἰωάννης, ὃν καὶ ὁ προρρήθεις αὐθέντης μου ὁ δεσπότης ἀνεγέννησε διὰ τοῦ θείου βαπτίσματος». Δὲν πέρασε οὔτε χρόνος ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ πρώτου γιοῦ καὶ «τῆ τῆς Χριστοῦ ἀναστάσεως Κυριακῆ, ἐγεννήθη μοι ὁ δεύτερος υἱὸς Ἀλέξιος, ὃς μετὰ τριάκοντα ἡμέρας ἀπέθανε». Αὐτὸ ἔγινε στὸ ἔτος 1440. Ἐνδεκα μῆνες ἀργότερα, στὶς 16 Ἀπριλίου, «τῆ τοῦ πάσχα ἀγία Κυριακῆ, ἐγεννήθη μοι θυγάτηρ τοῦνομα Θάμαρ, ἣν ἀνεδέξατο καὶ αὐτὴν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ὁ εἰρημένος δεσπότης κύρ Κωνσταντῖνος ὁ αὐθέντης μου».

Ἐνῶ προχωροῦσε ἔτσι ὁ Σφραντζῆς στὴν παραγωγή παιδιῶν, ἀνάλαβε νὰ νοικοκυρέψῃ καὶ τὸν ἀφέντη του. Καὶ πῆγε στὴ Λέσβο· ἐκεῖ, ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ ἴδιος, «κατέστησα ἵνα εἰς γυναῖκα λάβῃ ὁ δεσπότης κύρ Κωνσταντῖνος ὁ αὐθέντης μου τὴν κυρίαν Αἰκατερίναν, θυγατέρα τοῦ τῆς εἰρημένης νήσου αὐθέντου κύρ Ντορῆ Παλαιολόγου τοῦ Κατελιούτζη, καὶ τὴν τοῦ γάμου

μνηστέϊαν ἐποίησα». Ὁ Σφραντζῆς, μετὰ τὴν μανίαν ποὺ εἶχε νὰ παραμορφῶναι τὰ ὀνόματα, ἔλεγε Κατελιούτζη τὸν Ντορίνο Καττιλούζιο. Τὸ ὄνομα Καττιλούζιο συνήθιζαν οἱ πῶς πολλοὶ νὰ τὸ λέν Γατελούζο. Ἀκόμα κι' αὐτὸς ὁ Δούκας ποὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν ἡγεμόνων τῆς Λέσβου συνήθιζε νὰ μιλάει γιὰ Γατελούζους. Ἄν ὁ Σφραντζῆς προσθέτει στ' ὄνομα Κατελιούτζης καὶ τ' ὄνομα Παλαιολόγος, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἡγεμονικῆς αὐτῆς δυναστείας, ὁ Φραγκίσκος, εἶχε παντρευτεῖ, ἀφοῦ βόηθησε τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο (τὸν πέμπτο) νὰ παραμερίσει, στὸ ἔτος 1354, τὸν πεθερὸ του Ἰωάννη Καντακουζηνό, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἰωάννου Μαρία τὴν Παλαιολογίνα. Μαζὶ μετὰ τὴν Μαρία πῆρε καὶ τὴν Λέσβο ὡς προῖκα. Ὁ Δούκας μοῦ διηγήθηκε ἀργότερα, ὅταν τὸν γνώρισα, ὅτι ὁ Φραντζῆσκος (ὅπως τὸν ἔλεγε) Γατελούζος ἦταν «εἷς τῶν εὐγενῶν Γενουϊτῶν» καὶ εἶχε ρθεῖ ἀπὸ τὴν Γένουα μετὰ δυὸ τριήρεις, γιὰ ν' ἀρπάξει κι' αὐτὸς κανέναν τόπο, «ὡς ἕτεροι Χίον καὶ ἄλλοι ἄλλους τόπους, Γενουίται καὶ Βένετοι». Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ποὺ προετοίμαζε στὴν Τένεδο τὴν καθαίρεση τοῦ πεθεροῦ του «εὗρε τὸν ἄνδρα καταπειθῆ καὶ εἰς παντοίαν βοήθειαν ἔτοιμον, καὶ πιστώσας αὐτὸν ὄρκοις ὥστε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θεῖναι ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τὴν πόλιν ἐξῆραι ἐκ χειρὸς τοῦ Καντακουζηνοῦ» τοῦ εἶπε : «εἰ τοῦτο Θεοῦ συνεργουῖντος γενήσεται καὶ ἐξω σε βοηθὸν ἐν τῇ ἐπαναλήψει τῆς ἐμῆς βασιλείας, γαμβρόν σε ποιήσομαι ἐπ' ἀδελφῇ τῇ ἐμῇ Μαρία». Κ' ἔτσι ἀκριβῶς ἐγινε. Ὅπως τότε, στὸ ἔτος 1355, μιὰ Παλαιολογίνα εἶχε γίνει νύφη τῶν Γατελούζων, ἔτσι τώρα, στὸ ἔτος 1441, μιὰ Κατελιούτζαινα (ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ Σφραντζῆς) ἐγινε νύφη τῶν Παλαιολόγων.

Ὁ Σφραντζῆς – στὸ Χρονικὸ ποὺ ἀντίγραφό του ἔχω τώρα στὰ χέρια μου – γράφει : «τῇ δὲ κζ' τοῦ Ἰουλίου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους» (δηλαδὴ τοῦ 1441) «ἀπῆλθεν εἰς Λέσβον ὁ αὐθέντης μου ὁ δεσπότης κύρ Κωνσταντῖνος μετὰ βασιλικῶν τριήρων καὶ ἔλαβεν εἰς γυναῖκα τὴν εἰρημένην Αἰκατερίναν τὴν Κατελιούτζαιναν δρουγαρίου ὄντος ἐν ταῖσδε ταῖς τριήρεσι Λουκά τοῦ Νοταρά τοῦ μετὰ ταῦτα γενομένου μεγάλου δουκός».

13

Μετὰ τὸ δεύτερο γάμο του σκέφθηκε ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὅτι ἦταν καιρὸς νὰ ξαναρχίσει τὴν δράση. Δὲν ἔμεινε στὴν Λέσβο μετὰ τὴν γυναῖκα του παρὰ μόνον ἐνάμισυ μῆνα. Ὁ Σφραντζῆς γράφει :

«Καὶ τῷ Σεπτεμβρίῳ μηνί... καταλείψας ἐκεῖσε τὴν δέσποιναν, τὴν καὶ γυναῖκα αὐτοῦ ὁ αὐθέντης μου, εἰς τὸν αὐτῆς πατέρα, καὶ ἦλθομεν εἰς τὴν Πελοπόννησον μετὰ τῶν αὐθεντικῶν τριήρων καὶ

έτέρας άλλης τριήρεως τῆς Λέσβου. Τῆ δὲ κ' Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους προσταχθεὶς ἐγὼ διέβην πρέσβυς πρὸς τὸν ἀμηρᾶν» (τὸν Μουράτ) «καὶ πρὸς τὸν βασιλέα» (τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη) «ἔχων καὶ ἀπόκρυφον μυστήριον, ὅτι ἐὰν ἐνδώσῃ εἰς τοῦτο ὁ βασιλεὺς νὰ ἀπέλθω πρὸς τὸν δεσπότην κύρ Δημήτριον ἄνω εἰς τὴν Μεσημβρίαν» (ὁ Δημήτριος εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη) «καὶ δώσω ἐκείνῳ ἅπαντα τὸν τόπον, ὃν ὁ αὐθέντης μου ἐν τῇ Πελοποννήσῳ εἶχεν· αὐτὸς δὲ» (ὁ Κωνσταντῖνος) «ἔλθῃ πάλιν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἔχῃ τὴν Σηλύβριαν καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐκεῖσε τῆς Μαύρης θαλάσσης ἧτοι τοῦ Εὐξείνου πόντου ἄχρι τῶν Δέρκων...». Γιατί, τάχα, προτιμοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος, ἐγκαταλείποντας τὸ δεσποτάτο του στὴν Πελοπόννησο καὶ παραδίδοντάς το στὸν ἀδελφὸ του Δημήτριο, νὰ πάει ἐκεῖ πάνω; «Διὰ τὸ ἐγγὺς εἶναι τῆς πόλεως, ἕνεκὲν τῆς ἐλπίδος τῆς βασιλείας, ὡς ἠγάπα καὶ ὁ βασιλεὺς».

Ὁ Κωνσταντῖνος, λοιπόν, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπιδιώκει μὲ κάθε τρόπο (γι' αὐτὸ ἔστειλε πάλι τὸν Σφραντζῆ γιὰ νὰ πάρει τὴ συγκατάθεση τοῦ Μουράτ) τὴν ἐκτόπιση τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τοῦ θρόνου. Καί, ὅπως μὲ βεβαίωσε καὶ προφορικὰ ὁ Σφραντζῆς, ὅταν τὸν ξαναεἶδα στὸν Μυστρά, αὐτὸ τὸ «ἠγάπα καὶ ὁ βασιλεὺς», ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης.

Ἡ συνεννόηση, ὅμως, μὲ τὸν Δημήτριο – τὸν ἀλόγιστα ματαιόδοξο – δὲν ἦταν διόλου εὐκόλη. Ὁ Δημήτριος εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ βρεῖ τὴν κόρη πού ἀγαποῦσε καὶ πού, μ' ὅλη τὴν ἀντίδραση τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Κωνσταντίνου, ἠθελε ὅπωςδῆποτε νὰ τὴν πάρει γυναῖκα του. Ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Δημητρίου Ζωὴ ἢ Παρασπονδυλίνη εἶχε πεθάνει, ὅπως καὶ ἡ δέσποινα Μαρία ἢ Κομνηνὴ, ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος, πρὶν ἐπιστρέψουμε ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Γιατί, τάχα, δὲν ἠθελαν νὰ ἐγκρίνουν, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, τὸ δεύτερο γάμο τοῦ Δημητρίου; Δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω τὸ λόγο. Ὁ Δημήτριος ζητοῦσε γυναῖκα του τὴν κόρη τοῦ Παύλου Ἀσάν πού εἶχε μεγάλη θέση καὶ καταγόταν ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους. Ὁ Σφραντζῆς μοῦ εἶπε, ὅταν τὸν εἶδα ξανά στὸν Μυστρά, ὅτι «ὁ Παῦλος Ἀσάνης παραλαβὼν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Ἀσανῖναν τὴν Θεοδώραν ἔφυγεν εἰς Μεσημβρίαν δι' αἰτίαν ὅτι, ἐρώμενος αὐτῆς ὁ δεσπότης κύρ Δημήτριος, εἰς λέχος ἐζήτηε αὐτήν». Ἡ φυγὴ, ὅμως, δὲν ὠφέλησε· «τοῦ δεσπότης κύρ Δημητρίου ἐκεῖ κρυφῶς παραγενομένου, εἰς νόμιμον γάμον γυναῖκα ἔλαβεν αὐτήν». Ὁ Δημήτριος δὲν ὀρρωδοῦσε μπροστὰ σὲ τίποτε, εἴτε εἶχε κίνητρο τὸν ἔρωτα, εἴτε ἄλλες ἐπιθυμίες καὶ φιλοδοξίες. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Σφραντζῆ πού εἶχε σκοπὸ νὰ πείσει τὸν Δημήτριο νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ νὰ

δεχθεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν περιοχῶν ὅπου ἐδέσποζαν οἱ δύο τους, δὲν εἶχε κανένα ἀποτέλεσμα. Ὁ Σφραντζῆς μοῦ ἔλεγε : ὁ δεσπότης κύρ Δημήτριος «ἦν ἐτοιμάζων ἵνα κατὰ τῆς πόλεως καὶ τοῦ βασιλέως καὶ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἔλθῃ, καὶ ἀπέπεμψέ με ἄπρακτον ἕνεκεν τούτου».

Ναί, ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος εἶχε συνεννοηθεῖ καὶ συμμαχήσει ἤδη με τὸν Μουράτ κ' ἐτοιμαζόταν νὰ κυριεύσει μαζί του τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Μουράτ δὲν ἦταν πολὺ πρόθυμος νὰ τὰ βάλει τὶς μέρες ἐκεῖνες με τὸν αὐτοκράτορα. Εἶχε φασαρίες καὶ στὸ Νότο καὶ στὸ Βορρᾶ. Στὸ Νότο με τὸν Καραμάν, τὸν «ἡγεμόνα τῆς Καρίας», ὅπως ἔλεγε ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, μολονότι ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοῦ Καραμάν ἦταν ἀδελφὴ τοῦ Μουράτ. Στὸ Βορρᾶ εἶχε ὁ Μουράτ ἀκόμα μεγαλύτερες φασαρίες. Τὸν ἐπίεζαν οἱ Οὐγγροὶ, τὸν ἐπίεζε ὁ ἀδάμαστος βοϊβόδας Ἰωάννης Οὐνυάδης πού ἡ φοβερὴ μανία τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Δούκα νὰ παραποιοῦν τὰ ὀνόματα τοὺς ἔκανε νὰ τὸν λένε, ὁ πρῶτος Χωνιάτῃ (ἐπειδὴ τ' ὄνομά του τὸ προφέρουν οἱ Οὐγγροὶ Χούνιωντι), ὁ δεύτερος Ἰάγκο, καὶ ὁ τρίτος Ἰάγγο, προσπαθώντας ν' ἀποδώσουν τὸ Χριστιανικὸ του ὄνομα Ἰωάννης, με τὴν οὐγγρικὴ προφορά, στὰ Ἑλληνικά. Ὡστόσο, ἂν καὶ μπλεγμένος ὁ Μουράτ, ὑποχώρησε στὶς παρακλήσεις τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ δέχθηκε νὰ πολιορκήσουν μαζί τὴν Κωνσταντινούπολη.

14

Γιατί ὑποχώρησε ὁ Μουράτ στὸν Δημήτριο; Τὴν ἐξήγηση τὴ βρήκα σὲ μιὰν ἐπιστολὴ πού, πολὺ ἀργότερα (μετὰ τὸ 1449, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε γίνει αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Δημήτριος εἶχε ρθεῖ ὡς δεσπότης στὴν Πελοπόννησο), ἔστειλε ὁ Γεώργιος Σχολάριος, πού δὲν ξέρω ἂν εἶχε γίνει ἤδη μοναχός, στὸν ἀγαπητό του Δημήτριο. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ μεγάλη· τὸ πρῶτο μέρος της εἶναι μιὰ σοφὴ ἀνασκόπηση τῶν πολιτικῶν καὶ ἐθνικῶν ἐξελίξεων τῆς τελευταίας δεκαετίας, καὶ τὸ δεύτερο μιὰ θεολογικὴ καὶ δογματικὴ πραγματεία. Ὁ δεσπότης Δημήτριος ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ γίνουν κάμποσα ἀντίγραφα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς πού, ἂν σ' ὀρισμένα σημεῖα εἶναι γι' αὐτὸν πικρὴ, ἀποτελεῖ στὸ σύνολό της μιὰν ἐξαρση τῶν προσόντων καὶ τῆς ἀξίας του.

Ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἐξηγεῖ στὴν ἐξοχη αὐτὴ ἐπιστολὴ του καὶ τὰ δύο· λέει ποιὸς ἦταν ὁ λόγος πού ἀνάγκασε τὸν Μουράτ νὰ κάμει ὡς ἓνα σημεῖο τὸ κέφι τοῦ Δημητρίου καὶ νὰ δεχθεῖ νὰ πολιορκήσει μαζί του, στὸ ἔτος 1442, τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ λέει ἐπίσης ποιὸς ἦταν ὁ λόγος πού ἔκαμε τὸν Μουράτ νὰ μὴν ἐπιμείνει στὴν πολιορκία, νὰ συμβιβασθεῖ με τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ